

ЕТНИЧЕСКА ИДЕНТИЧНОСТ И БРАЧЕН ИЗБОР ПРИ „ТУРЧЕЕЩИТЕ“ СЕ ЦИГАНИ/РОМИ В БЪЛГАРИЯ

Йелис Еролова

ETHNIC IDENTITY AND MARITAL CHOICE AMONG GYPSIES/ROMA WITH TURKISH IDENTITY IN BULGARIA

Yelis Erolova

Abstract: *The aim of this article is to develop the existing knowledge on the still not sufficiently studied community of Gypsies/Roma with Turkish identity in Bulgaria regarding the correlations between their specific ethnic self-consciousness and marital choice. The paper discusses how the construction of their identity influences their marital choice, and how the marital choice, determined by group understandings of endogamy and exogamy, functions as a strategy for maintaining the common group unity. The applied research methodology combines historical analysis and ethnographic approach that includes empirical materials collected during field studies in the period 2006–2019 in different settlements in North Central, Northeastern and Southern Bulgaria.*

Keywords: *Gypsies/Roma; preferred ethnic identity; marital choice; endogamy; exogamy.*

В условията на все по-глобализиращ се свят научният и общественят интерес към различни елементи и практики на традиционните, етническите и локалните култури все повече се засилва. Съвременните етнологии, фолклористични и антропологични проучвания се насочват все по-често към материалните и нематериалните измерения на националното културно наследство. Брачно-сватбените обичаи и практики в техните традиционни и съвременни форми се утвърждават като основен предмет на изследване, който привлича интереса на редица български учени, сред които и на видния етнолог Мария Иванова. Нейните научни трудове стават основа за по-нататъшни изследвания, включително инспирират и настоящата работа.

Според М. Иванова „в брачната стратегия на българите ендогамията охранява преди всичко тяхната етническа стабилност като народ, която спомага и в най-голяма степен за съхраняването на локалното и регионалното разнообразие на българската народна култура“ [Иванова, М. 2018, с. 378]. Този извод е релевантен като цяло и за традиционните етнически малцинства в състава на българското общество – турци, роми/цигани, татари и други. При по-малките общности/групи се наблюдават по-специфични и многопластови ситуации, което мотивира проучване върху корелациите между етническата идентичност и брачния избор при т.нар.

„турчеещи се“ цигани/роми или циганите/ромите с преферирано¹ турско самосъзнание. През последните 30 години протичащите в тяхната общност специфични етнически и религиозни процеси са предмет на изследване предимно от страна на български учени [Попов, В. 1992, с. 86–99; Марушиакова, Ел., Попов, В. 1993; 2004 и др.; Еминов, А. 1997; Бюксеншютц, У. 2000; Славкова, М. 2004, с. 30–50; Еролова, Й. 2010; 2012, pp. 239–249; 2013а, с. 25–46; 2017, pp. 301–317; Пашова, А. 2011; Здравков, З. 2013; Иванова, Е. 2017; Асенов, К. 2018; Kyuchukov, H., Samuilov, S. 2019, pp. 47–57; Pamirov, A. 2013, pp. 187–206], на граждански активисти в неправителствения сектор [Колев, Д., Крумова, Т. 2005 и други], както и на засилен медиен интерес². Настоящият текст има за цел да доразвие вече направените изследвания, като ще обърне внимание на това по какъв начин етническата идентичност на турчеещите се цигани влияе върху брачния им избор и, от друга страна, как брачният им избор, определен от груповите разбирания за ендогамия и екзогамия, функционира като стратегия за поддържането на етническата им идентичност. Използвани са етнографски материали, събрани в резултат на дълбочинни интервюта с цигани с преферирано турско самосъзнание, жени и мъже с основно, средно и висше образование, на възраст над 20 години, в градска и селска среда. Теренните проучвания са проведени периодически между 2000 и 2018 г. в Хасково, Кърджали, Нова Загора, Варна, Каварна, Балчик, Добрич, Силистра, Русе, Плевен, Никопол, Левски, Велико Търново, Свищов и София, а през 2019 г. в районите на Пловдив, Пазарджик, Асеновград, Чирпан, Стара Загора, Самоков³. При анализа на събраните материали са приложени историко-етнографски и сравнителен подход. Допълнителни проучвания предстоят в районите на Бургас, Благоевград и Сандански, населени компактно от групи турчеещи се цигани.

За идентичността на турчеещите се цигани

Наименованието „турчеещи се цигани“ се използва в текста за обозначение на част от т.нар. „турски цигани“, турскоезични цигани мюсюлмани, или в по-ново време турскоезични цигани протестанти, които декларират преферирано турско самосъзнание (т.е. самоопределят се като „турци“). Етнонимите „цигани“ или „роми“ не отразяват самоидентификацията на мнозинството от общността, а нейната екзоидентификация, като употребата на нито един от двата термина не трябва да се свързва със съвременните обществено-политически негативни конотации, а да се възприемат като етнически наименования, използвани в миналото

¹ Терминът „преферирано етническо самосъзнание“ е въведен в българските научни изследвания за първи път от В. Попов в статията му „Преферирано етническо самосъзнание при циганите в България“ (1992).

² Публикациите в медиите, засягащи тази общност, са много и са насочени повече към „горещи“ социални и политически теми на деня, отколкото към етно-културното им наследство.

³ През 2019 г. теренните етнографски проучвания са осъществени с подкрепата на Националната научна програма „Културно-историческо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), която се финансира от МОН с изпълнение на Решение № 577 на МС/ 17 август 2018 г.

и днес. Въпреки етническото им самоопределение представителите на турската общност не приемат турчещите се цигани като равнопоставени членове на общността им, негласно или гласно винаги спазват определена социална дистанция, а в много случаи българското население също означава изследваната общност като „ромска/циганска“. Представителите на другите цигански групи считат турчещите се цигани за: „цигани, които се правят на турци“, „Казваме им още *кюлджи*⁴, *миллет*, *чарало*⁵. Баба ми ми е казвала, че къщите им са били едно време малки и покрити с пепел“; „Фереджелиите са уста миллет, те са правили едно време мечовете на османската армия. Едно време всички са носили фередже“ (Добрич, 2009 г.⁶); „Мехтер (миллет) музикантите живеят с местно турско население, имат турска идентичност. Самите те си казват еснаф“ (Силистра, 2011 г.⁷); „Те се правят на турци. Няма никаква разлика между нас и тях, но те ни имат за по-долни от тях. Ние им казваме чарало, фесове. Разликата между тях, *уста миллет* и *алайджък*⁸, е тънка“ (с. Секулово, Силистренско, 2011 г.⁹).

Процесът на формиране на преферирано турско самосъзнание при част от циганите мюсюлмани започва векове назад в рамките на Османската империя и вероятно е резултат на провежданата ислямизационна и обществено-икономическа политика [Марушиакова, Е., Попов, В. 2000, с. 25–61]. Изборът на различна етническа идентичност не е уникален, а се среща и в други случаи на база на общи културни характеристики (напр. религия и/или език), както при други групи от циганската общност, така и при други етнически общности в страната, като българоезичните мюсюлмани (помаци), кримските татари и др. От края на 40-те и началото на 50-те години на ХХ в. в условията на изселническа кампания на турското население към съседна Турция над 130 000 души имат възможността да променят народността си от циганска на турска по указаната административна процедура от държавните власти¹⁰ [Бюксеншютц, У. 2000, с. 42; Пашова, А. 2011; Стоянова, П. 2017. с. 66–67; ДА – Шумен, ф. 138, а. е. 40]. Независимо от обратата в социалистическата политика от края на 50-те и началото на 60-те години на ХХ в., когато започва да се прилага противоположна управленска програма за спиране на тенденциите към турчеене и възстановяване на „истинска народност“¹¹

⁴ От турската дума „küll“ – в превод на български „пепел, останала след горене“.

⁵ От ромската дума „чар“ – в превод на български език „пепел“.

⁶ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Й. Еролова.

⁷ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Й. Еролова.

⁸ *Алайджък* или *алайджък миллет* е екзонимично наименование на циганска група в района на Силистра, чиито представители се самоопределят като турски цигани (на ромски ез. – „хорахане рома“), имат циганско самосъзнание, говорят турски и ромски език, изповядват ислямска религия.

⁹ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Й. Еролова.

¹⁰ Писмо № 5–434 от 11.V.1950 г. на отдел „Гражданско състояние“ на МВР, което гласи, че всеки гражданин, след като удостовери с двама свидетели, че изповядва мохамеданска вяра и говори турски език, може с молба до местния народен съвет да се запише като турчин [Вж. ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 765, л. 2].

¹¹ Вж. Протокол „А“ 101 от заседание на Политбюро на ЦК на БКП [ДА – Шумен, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4749].

сред цигани, татари и „българи с мохамеданско вероизповедание“, насилствени и „доброволни“, последвани от преименувания на циганите с турско-арабски имена през 60-те, 70-те и 80-те години на ХХ в. [Eminov, A. 1997, pp. 117–118; Бюксеншютц, У. 2000, с. 43–45], турската идентичност на циганите продължава да се утвърждава. Този процес, освен че се поддържа от широко популярната в България и на Балканите асоциация между турската етничност и ислямската религия, се обуславя и от общностното/груповото разбиране за повишаване на социалния статус чрез дистанция от останалите ромски групи и приобщаване към близката по език, религия и култура турска общност [Попов, В. 1992, с. 86–99; Kyuchukov, H., Samuilov, S. 2019, p. 48], а може да се тълкува и като реакция на общността чрез засилване на етническата и религиозната ѝ идентичност срещу провежданата асимилационна и репресивна политика, така както се случва през социалистическия период при други мюсюлмански общности [Груев, М., Кальонски, А. 2008; Ялъмов, И. 2017; Иванова, Е. 2017].

По време на теренните ми проучвания, проведени в различни части на страната, турчещите се цигани се самоопределят чрез различни наименования, в които влагат етническо и религиозно съдържание: „турци“, „турски мюсюлмани“, „мюсюлмани“, „малцинство“, „миллет“¹², „уста“¹³ миллет“ (общност, практикуваща ковачество, разграничаваща се от миллета и другите цигански групи, а в някои случаи – и от турците), „мехтер миллет“ (малка група музиканти в района на Добрич) [Еролова, Й. 2013а, с. 25–46]. Като цяло членовете на общността не употребяват ендонима „миллет“ официално в контактите с българското население, а най-вече при отношения с други мюсюлмани, както и с представители на други цигански/ ромски групи. От своя страна, част от представителите на турската общност използват същото наименование, под което разбират „цигани“. Докато в районите на Североизточна, Южноцентрална и Югоизточна България това название все повече се утвърждава сред членовете на изследваната общност, дори в Пловдивския квартал „Столипиново“ през 2019 г. е отворен малък ресторант с това име¹⁴, то в Северна Централна България, например в Плевен, Велико Търново, Свищов, Никопол, те не го приемат и го смятат за обидно¹⁵.

Турчещите се цигани *аргументират* етническата си принадлежност с редица легенди – че произлизат от рода на пророка Мохамед в Саудитска Арабия, чиито представители са се наричали „енсари“ (с. Стамболово, Русенско, 2001¹⁶) или от

¹² Произлиза от турската дума с арабски произход „milliet“ – народ, общност, а в България се употребява в смисъл на (турска или мюсюлманска) общност, в Шуменско се използва за означение и „на нашия род“, по-рядко се среща при назоваване на другите народности – българска, гръцка и т.н.

¹³ От турската дума „usta“ – в превод на български език „майстор“, „човек, който е усвоил занаят и е способен да предаде занаятчийските си умения чрез обучение“.

¹⁴ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

¹⁵ Еролова, Й., Славкова, М. Аналитичен доклад по проект „Културни специфики на ромите в района на град Плевен“, архивиран в: АМЦИМКВ, № 3405/ 05.1.2004.

¹⁶ Еролова, Й. и М. Славкова. Аналитичен доклад по проект „Етнокултурни характеристики на ромите християни в гр. Русе“ архивиран в: Архив на Международен център за изследване на малцинствата и културни взаимодействия, 2001 г.

рода на *пейгамбера Давуд* (пророка Давид), „който бил ковач и хващал с голи ръце нажеженото желязо, а те наследили занаята му“ (с. Бреница, Силистренско, 2009 г.); „Ние казваме че нашите предци са били турци или османлии“ (Добрич 2009); подобни вярвания, че произхождат „директно от османските турци“, съществуват и в Пловдив (кв. „Столипиново“, 2019 г.) и в Пазарджик (т.нар. махала „Токайто“, кв. „Изток“, 2019 г.)¹⁷, а също са регистрирани и в условия на трудова мобилност в Германия [Kyuchukov, H., Samuilov, S. 2019, p. 48]. Груповата самопредстава за културно превъзходство над останалите общности поставя етнически граници дори и спрямо околното турско население, като в някои части на страната представителите на уста миллета смятат себе си за „по-висшестоящи турци“ и поддържат брачна ендогамия. Етническа туркия от Асеновградско разказва, че турците наричат турчеещите се цигани – „усталар“, „а те на нас ни викат помаци“ [Еролова, Й. 2013а, с. 31]. През 2015 г. членове на общността им в Русенско и Силистренско учредяват „Обществен съвет на мюсюлманите в Североизточна България“, чрез който се разграничават от останалите роми и искат да бъдат признати за отделна етническа малцинствена група [Иванова, М. 2015, pass.].

Трябва да се отбележи, че въпросът за етническата идентичност сред изследваната общност е деликатен, а по време на теренната работа бе винаги индиректно задаван в хода на разговорите в контекста на културното им самоопределяне и дистанциране от останалите общности (разкази за произход, език, религия, обичаи и т.н.). Един от най-важните маркери на въобразената етническата идентичност е употребата на турски език в неговите различни диалектни форми като майчин и не-влaдeенeтo на ромски. В условия на емиграция, по примера на Германия, Хр. Кючуков и С. Самуилов сочат, че (турският) език и (турската/ османо-турската) идентичност на мултилингвистична миграционна група от ромски младежи от България са ключови в процеса на приспособяването им към чуждата етносоциална среда [Kyuchukov, H., Samuilov, S. 2019, pp. 47–57].

Религиозната принадлежност на турчеещите се цигани към исляма отчасти също служи като средство за припознаването им с турската мюсюлманска общност в страната. Преходът от ислям към протестантизъм в някои случаи не променя процеса на турчeенe, а в други, според д-р М. Славкова, започва да се допуска и самоопределяне и като „цигани“ [Славкова, М. 2004, с. 30–50]. Според Л. Ковачева, по-ранните конверсии към православие (София, Кюстендил, Самоков) при билингвистичните (турски и ромски говорещи) турски цигани с циганско самосъзнание водят до религиозен синкретизъм и нови културни практики – „кръщават с поп, погребват с ходжа“, които обаче не са основната причина за спиране на турчeенeтo. Например в Симитли този процес продължава и се дължи до голяма степен на запазването на турския език¹⁸. Липсата на турски общности и отпадането на турския език в тези райони се явяват основна причина за спиране на турчeенeтo. Религиозната конверсия е допълнителен, но не основен фактор, съдейки по това, че евангелизацията може да се проведе чрез приспособяване към

¹⁷ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Й. Еролова; Личен етнографски архив „Южна България“ на Й. Еролова.

¹⁸ Консултации с д-р Лиляна Ковачева бяха направени през октомври 2019 г.

етно-културните особености на общността и да се провежда на майчиния ѝ език. Подобен процес протича и сред етническите турци в района на Шумен, които, ставайки привърженици на местната адвентистка деноминация, променят религията си, но не и етническата си идентичност, което бе регистрирано по време на теренни проучвания, проведени съвместно с М. Маева и П. Стоянова през 2019 г.

Според мен от решаващо значение за поддържането на турска или циганска/ромска идентичност е политическият фактор. Освен кампанията по „турцизация“ от началото на 50-те години на ХХ в. и противоположната политика за спиране на тенденциите на турчееене и процесите по замяна на турско-арабските имена с български през 60-те, 70-те и 80-те години на ХХ в., изселническите политики спрямо турското население, започнали още от края на ХІХ и продължили до края на ХХ в., водят до намаляване или до изчезване на турските местни общности, което, от една страна, утвърждава турското самосъзнание при циганите мюсюлмани (Велико Търново, Свищов, Плевен, Варна, Ямбол, Нова Загора, Пловдив, Пазарджик и др.), особено в началото на 50-те години на ХХ в., когато им е дадена възможност да декларират официално турска народност, или обратно, липсата на общност, към която са се стремили да се приобщят, води до утвърждаване на циганското самосъзнание, като представителите на тези общности пазят спомен, че в миналото са били турски цигани или турскоезични цигани мюсюлмани, че дедите им са дошли от Турция (София, Самоков, Кюстендил, Червен бряг, Долни Дъбник, Луковит и др.). В допълнение може да се каже, че по отношение на изселванията на турците и мюсюлманите от България в наблюдаваните единични случаи на цигани, преселени в Турция през лятото на 1989 г., е налице силно изразено турско етническо самосъзнание. След 1990 г. включването на местни лидери от изследваната общност в структурите на Движението за права и свободи и на Главно мюфтийство допълнително насърчава турчееенето им, както и на техните последователи. Според събеседник с турска идентичност от Генерал Тошево, интервюиран през 2009 г. – „Разликата между турците и турските цигани е както между шоп и добруджанец, но по религия са едни и същи. Каква е разликата? Че по изборите идват и казват „ние сме един миллет“, а като спечелят – ние сме турци“¹⁹.

През последните 30 години в рамките на различни програми за социално включване, например една от най-известните е тази за ромските здравни медиатори, прилагана почти във всички ромски махали в страната, част от самоопределящите се по принцип като „турци“ също участват и по този начин индиректно се приобщават към ромската целева общност, което допълнително засилва комплицираността на етническата им идентичност. Освен езикът и религията, границите на съвременната идентичност на турчееещите се цигани могат да бъдат маркирани още от редица елементи, като родствена принадлежност, политическа принадлежност, практикувани поминъци в миналото (музикантство, търговия с коне, кошничарство, биволарство, железничарство, казанджийство и пр.) [Марушиакова, Е., Попов, В. 2007, с. 297–314] и т.н. в условията на местни социални взаимоотношения, обществено-икономически и културни процеси, трудови миграции и мобилност в чужбина, постоянни културни влияния от страна на Турция. Наред с тях

¹⁹ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

брачният избор, доколкото е определен от самопредставите на изследваната група за етническа принадлежност, също може да функционира като етнически маркер.

Граници на брачния избор

В културата на турчеещите се цигани, **брачният ендогамен избор** е неотменен елемент от семейните им обичаи, целящи поддържане на „етническата чистота“ и осигуряване на общогруповото единство. Комплексът от брачно-сватбени практики трудно може да бъде обобщен, заради разнообразието от локални специфики и постоянно настъпващите промени, но в най-общи линии, според събраните теренни материали, с редица условности могат да бъдат изведени следните варианти:

Традиционен брачен модел	Съвременен брачен модел, вар. 1	Съвременен брачен модел, вар. 2
Решение за брачен избор, направен от родителите на момчето, договорен с родителите на момичето; по-рядко чрез „кражба“	Решение за брачен избор, направен от младите (чрез „кражба“ и „приставане“) и от родителите	Решение за брачен избор, направен от младите и от родителите
„Искане на булка“ – родителите на момчето посещават родителите на момичето, носят им дарове; уточняват се датите на годежа и на сватбата; зестра и чеиз	Продължава да се спазва обичая „Искане на булка“, но не и в случаите на приставане	Продължава да се спазва обичаят „Искане на булка“, включително и в някои случаи на приставане
Годеж („нишан“), в някои райони се съпътства и от религиозен брак в дома на момичето, както и от първа брачна нощ	Годеж, взимане на булката; в някои райони се състои и първата брачна нощ; празненство	Религиозен брак в джамия и взимане на булка; светско празненство
„Къна геджеси“ (Вечер на къната) – обичай в дома на булката, на който ритуално се къносват ръцете, краката и косите на булката, присъстват само жени	Първа брачна нощ	Първа брачна нощ
Сватбено тържество	Обичаят „Къна геджеси“ започва да се прави на публични места в махалата или в ресторант, където присъстват само поканени, включително и мъже	„Къна геджеси“ се отбелязва публично в махалата, освен на булката, се къносват и пръстите на младоженеца. Могат да присъстват всички роднини и съседи
Първа брачна нощ	Сватбено тържество	Сватбено тържество
Раждане на дете	Раждане на дете	Раждане на дете

Брачният избор при турчеещите се цигани, както и по традиция в редица други цигански и етнически групи, цели запазване „чистотата на кръвта“ и продължение на рода, осигуряване на етническо и вътрешногрупово единство, разграничение от заобикалящото ги общество. Виждайки себе си като „турци“, принадлежащи към определена локална група (миллет, уста миллет, турска и т.н.), представителите на изследваната общност следват и копират постоянно вътрешногрупови модели и представи, комбиниращи собствени традиции, влияния от околното турско население, както и от съседна Турция. Въпреки че традиционният брак се променя през съвременността, представителите на общността поддържат представите за *идеален* брачен избор, който включва няколко елемента:

- една и съща етническа, а често и локална, принадлежност на двамата брачни партньори;
- принадлежност на брачните партньори към авторитетни семейства;
- „добро име“ или „безупречна“ репутация на девойката, към която е ориентиран брачният избор.

Самоопределящите се като миллет често се разграничават от другите цигани мюсюлмани, както от околното турско население освен чрез аргументите за „по-висшия“ си произход (вж. по-горе различните вярвания) и редица самопредстави – че са по-вярващи, че са по-добри мюсюлмани, дори че говорят на „най-чистия“ турски език (в района на Плевен)²⁰, така и чрез стремеж за спазване на стриктна брачна ендегамия. Също така се наблюдава локална, регионална или поселищна ендегамия, като членовете на общността предпочитат да се сродяват със семейства от същото селище или района. Например мнозинството от браковете се сключват между представителите на общността от самите селища или селища в съседство, като Пловдив, Асеновград, Чирпан и Пазарджик [вж. още **Асенов, К.** 2018, с. 152]; Хасково и Харманли²¹; Плевен, Велико Търново и Свищов; Русе и Силистра²²; Добрич, Балчик и Каварна; Варна и околните селища²³. В Добрич представител на друга група цигани мюсюлмани коментира: „Ние се женим с всеки. Фереджелиите държат да се женят само с техните“ (2009 г.²⁴). К. Асенов също лаконично констатира, че бракове между жители на кв. „Столипиново“ в Пловдив и ромските махали „Хумата“ в Лом или „Максуда“ липсват [**Асенов, К.** 2018, с. 22], макар че в „Хумата“ авторът не отбелязва, че все пак живее различна група на ромскоезични влахички цигани с циганско/ромско самосъзнание с групово самоопределение „решетари“²⁵, за разлика от „Столипиново“ и „Максуда“.

²⁰ **Еролова, Й., Славкова, М.** Аналитичен доклад по проект „Културни специфики на ромите в района на град Плевен“, архивиран в: АМЦИМКВ, № 3405/ 05.1.2004 г.

²¹ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

²² Личен етнографски архив „Северноцентрална и Североизточна България“ на Йелис Еролова.

²³ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

²⁴ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

²⁵ Вж. **М. Славкова, П. Василева, Й. Еролова, Н. Габърски, Б. Петрова, Д. Миронов, Р. Шаренкова.** Аналитичен доклад по проект „Изследване на духовната култура на ромската общност в района на град Лом“, архивиран в: Архив на Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 2001 г.

В повечето наблюдавани райони, вероятно под християнско влияние²⁶, браковете с първи, втори, трети, а и по-далечни братовчеди се смятат за „грешни“ (Добрич, 2009²⁷). Дори и да има единични случаи – за тях не се говори. Тук изключение прави една специфична група на т.нар. „биволари“ (или „даалари“) в районите на Плевен и Ловеч, които имат комплицирана идентичност и при различни ситуации се самоопределят като „турци“, „турски“ или „гръцки цигани“, „биволари“, „арабаджии“²⁸. Известни са три родови групи („джинса“) на гръцките цигани в двете области – Зулуми, Карамани (или Хале) и Гойдари, чиито представители правят брачен избор в рамките на тези групи, като са позволени и бракове между първи братовчеди, за да „се запази чистотата на кръвта“. Респондентите сочат, че не се сродяват с биволарите от Добруджа, позволено е само в случай че не си сполучил в първия си брак.

На следващо място брачният избор при турчеещите се цигани се определя от авторитета и репутацията на двете семейства. Членовете на отделните семейства в рамките на общността си в махалата, селището или района често се самоопределят чрез родовото си име. Под „род“ („джинс“) те разбират роднините по патрилинейна и матрилинейна линия, като за близки роднини се възприемат тези до трето коляно [Здравков, З. 2010, с. 264], а четвърти и пети братовчеди се смятат за далечни роднини или не се смятат за роднини. Всъщност за етнологата на терен етническите и груповите граници на локалните общности на турчеещите се цигани често могат да бъдат идентифицирани именно чрез родствените връзки. Членовете на всички родове смятат, че родствената им група се ползва с по-голям престиж и с по-добро име в сравнение с останалите. Индивидът предпочита да се асоциира с „по-престижния“ и „силен“ род по бащина или майчина линия.

За турчеещите се цигани, както и за други цигански групи, високият авторитет на семейството е гарант и за „доброто име“ на девойката, към която е ориентиран брачният избор. Положителната ѝ обществена репутация е водещ определящ фактор при избора ѝ за брачен партньор. Тя се гради върху спазване на редица забрани и изисквания – да бъде добра домакиня (да може да готви и да поддържа в ред и чистота дома си); облеклото ѝ да не е провокативно; да не контактува с мъже, извън рамките на общността; а контактите с мъжете от общността да се осъществяват в присъствието на други членове; и др. Изискването за девственост все още съществува, а в по-ново време, в различни части на страната, където реално не е спазено, се имитира спазването му по символичен начин, за което свидетел-

²⁶ В ислямската религия забраната за бракосъчетание включва следните родственици: „майките ви, дъщерите ви, сестрите ви, лелите ви, вуйните ви, дъщерите на брата и дъщерите на сестрата, и жените, които са ви кърмили, и сестрите ви покърмене, и майките на жените ви, и заварените под ваша опека дъщери на жените ви, при които сте влезли [в съпружество], а ако не сте влезли не е прегрешение за вас; и съпругите на синовете ви, които са ваша плът; и да съберете две сестри, освен което е било“ [Свещен Коран, 4: 23].

²⁷ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

²⁸ Вж. по-подробно: **Еролова, Й., Славкова, М.** Аналитичен доклад по проект „Културни специфики на ромите в района на град Плевен“, архивиран в: АМЦИМКВ, № 3405/ 05.01.2004 г.

ства червената панделка, вързана на кръста на булката като аксесоар към едно от съвременните ѝ празнични облекла, обличано по време на сватбеното тържество, дори и ако е и във видима напреднала бременност. Изискването за девственост определя по-ниската брачна възраст в сравнение с околното население – за девойки и за младежи между 14–20 години, като все повече възрастта се увеличава, но не надвишава 22–23 години.

Т.нар. „първа брачна нощ“ е нощта, в която младите консумират брака си, независимо от това дали девойката вече живее в семейството на момчето от известен период от време, или от това дали сватбеното тържество вече е проведено. Днес все по-често сватбеното тържество може да се осъществи година след първата брачна нощ (Пловдив, Балчик, Добрич), като в редица случаи обаче преди първата брачна нощ е сключен религиозен брак, който легитимира съжителството между младите²⁹. Нарастването броя на религиозните бракове през последните 30 години в изследваната общност продължава [Erolova, Y. 2012, pp. 244–245; Erolova, Y. 2013a, c. 41–42; Erolova, Y. 2017, p. 310; Асенов, Кр. 2018, с. 155–156].

В съвременността изискването за девственост, наред с други практики, отпада или се трансформира, като най-често решението за брак се взема вече предимно от младите – по любов, независимо подкрепя ли се от родителите им, или не. Интересен е случай от кв. „Столипиново“ в гр. Пловдив, в който девойка решава да продължи образованието си в колеж, подкрепяна от семейството си. С приятеля ѝ решават да се оженят. Неговата майка не е съгласна, но въпреки това се съобразява с решението на сина си и приема девойката в дома си. Майката на момчето не вярва, че бъдещата ѝ снаха е девствена, тъй като тя е „излязла“ извън общността, а някои съседни дори я наричат с негативен подтекст „българката“. Или казано накратко, момичето не се ползва с „добро име“. Свекървата решава да „тества“ чаршафа от първата брачна нощ, носейки го на жени, които „знаят“ и които са вещи в тази дейност. Чаршафът се полива с комбиниран разтвор от розова вода и ракия, а образувалото се ярко кърваво петно свидетелства, че момичето е било девствено. Така независимо от това дали свекървата одобрява избора на сина си, тя приема бъдещата си снаха и прави сватба. По думите на събеседничката – „свекървата няма повече какво да направи“³⁰. Примерът от Пловдив, разказан през 2019 г., показва, че от една страна, съществува стремеж към спазване на традиционния вариант на брачния избор и следващите го обичаи и практики, и също така, че настъпват редица промени, които формират нови измерения на брачния избор и нова последователност в брачно-сватбената обредност, които обаче удовлетворяват общогруповите изисквания и забрани, легитимиращи брака в рамките на общността.

В по-ново време се наблюдават и други изисквания при брачния избор на турчеещите се цигани, приели евангелизма. Предпочита се сродяване с партньор от религиозната общност [Славкова, М. 2005, с. 30–50]. В случаи, в които членовете на семейството на момчето са мюсюлмани (напр. Самоков, 2019 г.), а булката

²⁹ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова; Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

³⁰ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

е християнка, тя бива приета, но се отбелязва, че тя не изповядва „правилната религия“³¹.

Брачният екзогамен избор, т.е. браковете с представители от други цигански групи и етнически общности, се приема в общността по различен начин в зависимост от половата принадлежност на брачния партньор, който не е член на групата. Поради спецификите на идентичността на турчеещите се цигани, браковете с етнически турци в повечето наблюдавани случаи се смятат за престижни (Свищов, Хасково, Харманли), но все пак се предпочитат бракове в рамките на групата в едни и същи селища и райони (Силистренско, Асеновградско, Пловдив)³². Въпреки турската идентичност на членовете на изследваната общност произходът на етническият турчин брачен партньор винаги се подчертава: „Дядо ми беше истински турчин от Кърджали“ (Харманли, 2019 г.³³), „Тя е от старите турци“ (Балчик, 2008 г.³⁴).

Според някои публикации на неправителствени организации, посветени на културата на ромските общности, в единични случаи турчеещите се цигани, „живеещи сред етнически турци или сключили бракове с такива“ могат „да се вплетат във веригата на взаимоотношения на местната турска общност, да възприемат турската култура и традиционен морал и така да се интегрират успешно в турския етнос“ [Колев, Д., Крумова, Т. 2003, с. 22]. В направените от мен изследвания върху турци и турчеещи се цигани се наблюдават по-скоро обратните примери, като засега заключението ми е, че по-скоро етническият турчин брачен партньор се интегрира в рода и общността на турчеещите се цигани, докато турската общност се отнася дистанцирано не само спрямо чуждия брачен партньор, но и към децата от смесени бракове (Свищов, Никопол, Плевен, Крумовград, Хасково). Дете на турчееща се циганка и турчин в Северна Централна България описва отношенията с бащиния си род по следния начин: „Нас не ни обичат и винаги ни делят, те обичат повече другите си внуци“ [Еролова, Й. 2013а, с. 33]. В друг случай, при който дъщеря на турски изселници в Турция се омъжва за циганин от Хасково, родителите на момичето правят всичко възможно „да развалят“ този брак от началото му и продължават и след това – когато в смесеното семейство са се родили две деца (Хасково, 2019 г.³⁵). Ако за турската общност, браковете с турчеещи се цигани са смятани без съмнение за екзогамни, изключения или девиации, то за турчеещите се цигани браковете с турци се възприемат като престижни. За членовете на изследваната група те отчасти са екзогамни, заради принадлежността към все пак друга и то дистанцираща се от тях общност, но отчасти и като ендегамни, заради общата реална или въобразена етническа принадлежност. По този начин границите между разбирането за ендегамия и екзогамия не могат да бъдат фиксирани, а изглеждат размити и подвижни. Не така стои въпросът обаче

³¹ Личен етнографски архив „София и района“ на Йелис Еролова.

³² Личен етнографски архив „Северноцентрална и Североизточна България“ на Йелис Еролова; Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

³³ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

³⁴ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

³⁵ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

по отношение на бракове с представители на другите цигански групи. Браковете с цигани, дори с турскоговорещи мюсюлмани, но с циганска / ромска или друга нетурска идентичност, са смятани за неприемливи, нарушаващи груповите норми за етническо и групово единство. Подобни бракове са рядкост и се срещат в различни райони и махали в Североизточна България. Например представител от групата на уста миллета, чиято дъщеря се жени за татарски циганин в Балчик, определя с негативен тон брачния избор на дъщеря си: „Дъщеря ми отиди за циганин“³⁶. В районите на Пловдив, Пазарджик и Чирпан, живеещите в едни и същи махали и селища ромски групи на миллета с турска идентичност, бургуджиите с ромска идентичност и т.нар. „Сиви гълъби“ с българска идентичност стриктно спазват брачна ендогамия в рамките на общностите си³⁷. Рядкост са и браковете с българи, като наблюдаваните случаи са само три (Свищов и Самоков³⁸), заради което не могат да бъдат направени по-сериозни заключения, но може само да се отбележи, че подобно на браковете с етнически турци се наблюдава интеграция на неромския брачен партньор към културата на ромския партньор и социализация в рода му. В два от случаите съпругите научават турски език и се приобщават към турската култура, възпитават децата си като турци и мюсюлмани.

Макар че като цяло брачният партньор, който не е член на локалните групи турчещи се цигани, се смята за чужд и външен и по-лесно може да бъде „заклеймен“ с различни лични негативни качества (например, че е нечистоплътен или с лош морал), представителите на изследваната общност като цяло се отнасят по-благоклонно в случаите, в които „външният“ и „чужд“ брачен партньор е от женски пол, тъй като се вярва, че етническата принадлежност при бъдещите поколения се продължава по бащина линия. Така например общността на турчещите се цигани в района на Добруджа приема по-скоро позитивно браковете с чужденки. Например местни младежи от общността на миллета, както и на турскоезичните цигани с ромска идентичност, в условията на трудови миграции и мобилност в Полша след 1990 г. започват да сключват бракове с полякини, единични са случаите на жени от общността, омъжени за поляци. В зависимост от това къде живеят тези смесени двойки – дали в България, или в Полша – от това доколко полската съпруга се адаптира и възприема културата на съпруга си (език, поведение, облекло и т.н.), както и от трайността на брака им, членовете на общността определят многозначно успешността на тези бракове, но ги допускат. В определени случаи брачният избор се смята дори за престижен (без да се оценява по-нататъшното развитие на брачните отношения). Според разказ от Добрич, полякиня, единствена дъщеря на съдия, се омъжва за циганин от същия град. Нейният баща ѝ позволил да се омъжи за него, но едва след като родила две деца. Възпитанието на децата от смесени бракове зависи от страната, в която семейството живее. В случаите, в които децата се отглеждат в Полша, те посещават полски училища и развиват смесена идентичност, в която доминира полската им принадлежност, а езиците, които научват са полски и турски (или ромски) [Еролова, Й. 2013б, с. 163–186].

³⁶ Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова.

³⁷ Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова.

³⁸ Личен етнографски архив „Северноцентрална и Североизточна България“ на Йелис Еролова; Личен етнографски архив „София и района“ на Йелис Еролова.

Заклучение

Идентичността на турчеещите се цигани е сложен и многопластов проблем, а неговото проучване е истинско предизвикателство за етнолога, който, за да изведе определени изводи, трябва да отчете преплитането на редица исторически, политически, социални и други фактори с етно-културни, локални и регионални характеристики в тяхната условност, трайност и специфичност. Всъщност изследователите, чиито професионални интереси са насочени към турската етническа общност в България, но не познават и не разграничават от нея турчеещите се цигани, лесно биха могли да бъдат подведени от сходността на двете общности и липсата на всякакъв тип културни и социални различия. Във всеки локален случай турската общност има различни признаци, чрез които се разграничава – родствена принадлежност, брачен избор, собственост на земя, физически антропологични белези, манталитет и черти от характера, но тези признаци биха могли да бъдат изтъкнати от турчеещите се цигани в процеса на дистанцирането им от другите цигански групи. „Отхвърлената“ и непризнатата етническа идентичност на турчеещите се цигани сякаш се намира в постоянна необходимост да бъде „доказвана“ и „аргументирана“ чрез стари и съвременни самопредстави за произход, език, религия и културни елементи – елементи, които са общи с тези на околното турско население. В този контекст се наблюдава конструирането на две взаимосвързани форми на самоопределение – като „турци“ и като „(уста) миллет“, между които се наблюдават известни специфични нюанси. Първата форма, характерна за турчеещите се цигани в Северна Централна България, отразява стремежа на общността за пряко приобщаване към околното турско население, докато втората, характерна за Североизточна и Южна България, носи елементи на разграничение от местното турско население чрез представи за културно превъзходство и по-голяма етническа чистота, подчертани чрез вярванията за „директен“ произход от османските турци. Съществуващият силен стремеж към брачна ендогамия в рамките на местните общности поддържа именно тази идея за етническа чистота, около която се гради и общогруповото единство. Въпреки че, възприемайки себе си за турци, браковете с етнически турци се смятат от представители на изследваната общност като престижни и като стратегия за интеграция в турската общност. Те обаче не са определяни изцяло като ендогамни, тъй като са сключени с външни за групата брачни партньори, принадлежащи към „старите“ и „истинските“ турци, които пък, от своя страна, се дистанцират от тях. Схващането на турчеещите се цигани за „идеалния“ брачен избор включва изискванията за етническа (членове на същата общност) и поселищна ендогамия, авторитет на двете сродяващи се семейства и добра репутация на избраната девойка. Именно стремежът към брачната и поселищната ендогамия поддържа и фиксира етническите и географските граници на брачния избор, които съвпадат със самопредставите за локална или регионална групова принадлежност. Спазването на съществуващите групови и селищни етични норми, традиционни и съвременни обичаи и практики в рамките на местните общности на турчеещите се цигани определя механизмите, по които трябва да протече брачната обрядност, целяща създаването на семейства, част от локалните родствени групи. Въпреки че членовете на изследваната общност гледат благосклонно, а понякога дори и с усещане за престиж, на брачния избор с жени етнически българки или чужденки, то развитието на брачните отношения в смесените двойки се оценява по-скоро многозначно, като в случаи на проблем автоматично се търси „вината“ във

външния брачен партньор. Предпочитанието към екзогамни бракове, независимо от тяхната „престижност“, по-скоро остава ограничено и спорадично, а сред турчеещите се цигани като цяло по-скоро се налага стремежът към брачна ендегамия, гарантираща запазване на съществуващите порядки и поддържане на етническата и културната идентичност на бъдещите поколения.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници / извори

ДА – Шумен, ф. 138, а. е. 40 – Държавен архив – Шумен, фонд 138, архивна единица 40. Градски народен съвет – Преслав (1944–), и. о. № 2. [Darzhaven arhiv – Shumen, fond 138, arhivna edinita 40. Gradski naroden savet – Preslav (1944–), i. o. № 2.]

ДА – Шумен, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4749 – Държавен архив – Шумен, фонд 1Б, опис 6, архивна единица 4749. Протокол „А“ 101 от заседание на Политбюро на ЦК на БКП. [Darzhaven arhiv – Shumen, fond 1B, opis 6, arhivna edinita 4749. Protokol „А“ 101 ot zasedanie na Politbyuro na TsK na ВКР.]

Еролова, Й., Славкова, М. 2004 – Йелис Еролова, М. Славкова. Аналитичен доклад по проект „Културни специфики на ромите в района на град Плевен“, архивиран в: Архив на Международен център за изследване на малцинствата и културни взаимодействия, № 3405/ 05.1.2004 г. [Yelis Erolova, M. Slavkova. Analitichen doklad po projekt „Kulturni spetsifiki na romite v rayona na grad Pleven“, arhiviran v: Arhiv na Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturni vzaimodeystvia, No 3405/ 05.1.2004 g.]

Еролова, Й., Славкова, М. 2001 – Йелис Еролова, М. Славкова. Аналитичен доклад по проект „Етнокултурни характеристики на ромите-християни в гр. Русе“, архивиран в: Архив на Международен център за изследване на малцинствата и културни взаимодействия, 2001 г. [Yelis Erolova, M. Slavkova. Analitichen doklad po projekt „Etnokulturni harakteristiki na romite-hristiyani v gr. Ruse“, arhiviran v: Arhiv na Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturni vzaimodeystvia, 2001 g.]

Еролова, Й. – Личен етнографски архив „Добруджа“ на Йелис Еролова. [Lichen etnografski arhiv “Dobrudzha” na Yelis Erolova.]

Еролова, Й. – Личен етнографски архив „Северноцентрална и Североизточна България“ на Йелис Еролова. [Lichen etnografski arhiv “Severnozentralna i Severoiztochna Bulgaria” na Yelis Erolova.]

Еролова, Й. – Личен етнографски архив „София и района“ на Йелис Еролова. [Lichen etnografski arhiv “Sofia i raiona” na Yelis Erolova.]

Еролова, Й. – Личен етнографски архив „Южна България“ на Йелис Еролова. [Lichen etnografski arhiv “Yuzhna Bulgaria” na Yelis Erolova.]

Славкова, М., Василева, П., Еролова, Й., Габърски, Н., Петрова, Б., Миронов, Д., Шаренкова, Р. 2001 – Славкова, М., Василева, П., Еролова, Й., Габърски, Н., Петрова, Б., Миронов, Д., Шаренкова, Р. Аналитичен доклад по проект „Изследване на духовната култура на ромската общност в района на град Лом“, архивиран в: Архив на Международен център за изследване на малцинствата и културни взаимодействия, 2001 г. [Slavkova, M., Vasileva, P., Erolova, Y., Gabarski, N., Petrova, B., Mironov, D., Sharenkova, R. Analitichen doklad po projekt „Izsledvane na duhovnata kultura na

romskata obshtnost v rayona na grad Lom“, arhiviran v: Arhiv na Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturni vzaimodeystviya, 2001 g.]

Свещен Коран – Свещен Коран, преводач: Цветан Теофанов, София: ИК „Труд“, 2008. [Sveshten Koran, prevodach: Tsvetan Teofanov, Sofia: IK „Trud“, 2008.]

ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а. е. 765, л. 2 – Централен държавен архив, фонд 1Б, opis 15, архивна единица 765, лист 2. Писмо № 5-434 от 11.V.1950 г. на отдел „Гражданско състояние“ на МВР. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 1B, opis 15, arhivna edinitsa 765, list 2. Pismo No 5–434 ot 11.V.1950 g. Na otdel “Grazhdansko sastoyanie” na MVR.]

Публикации

Асенов, К. 2018 – Красимир Асенов. Антропология на „гетото“ – пространство и култура. Пловдив: Студио 18, 2018. [Krasimir Asenov. Antropologia na “getoto” – prostranstvo i kultura. Plovdiv: Studio 18, 2018.]

Бюксеншютц, У. 2000 – Улрих Бюксеншютц. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци. София: IMIR, 2000. [Ulrih Byuksenshyutts. Maltsinstvenata politika v Bulgaria. Politikata na BKP kam evrei, romi, pomatsi i turtsi. Sofia: IMIR, 2000.]

Груев, М., Калъонски, А. 2008 – Михаил Груев, Алексей Калъонски. „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици. София: Ciela, 2008. [Mihail Gruev, Aleksey Kalyonski. „Vazroditelniyat protses“. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim: politiki, reaktsii i posleditsi. Sofia: Ciela, 2008.]

Еролова, Й. 2010 – Йелис Еролова. Добруджа – граници и идентичности. София: Парадигма, 2010. [Yelis Erolova. Dobrudzha – granitsi i identichnosti. Sofia: Paradigma, 2010.]

Еролова, Й. 2013а – Йелис Еролова. Циганите мюсюлмани: „цигани“, „турци“ и/или „милет“? – В: Еролова, Й. и М. Славкова. Религия, етничност и миграции на циганите в България. София: Парадигма, 2013, 25–46. [Yelis Erolova. Tsiganite myusyulmani: „tsigani“, „turtsi“ i/ili „milet“? – V: Erolova, Y. i M. Slavkova. Religia, etnichnost i migratsii na tsganite v Bulgaria. Sofia: Paradigma, 2013, 25–46.]

Еролова, Й. 2013б – Йелис Еролова. Нашите цигани в Полша. – В: Еролова, Й. и М. Славкова. Религия, етничност и миграции на циганите в България. София: Парадигма, 2013, 163–186. [Yelis Erolova. Nashite tsgani v Polsha – V: Erolova, Y. i M. Slavkova. Religia, etnichnost i migratsii na tsganite v Bulgaria. Sofia: Paradigma, 2013, 163–186.]

Здравков, З. 2010 – Здравко Здравков. Родствени структури при циганите. – В: Четива за историята и културата на Балканите. (съст.) М. Карамихова, София: Парадигма, 2010, 263–278. [Zdravko Zdravkov. Rodstveni strukturi pri tsganite. – V: Chetiva za istoriyatata i kulturatata na Balkanite. (sast.) M. Karamihova, Sofia: Paradigma, 2010, 263–278.]

Здравков, З. 2013 – Здравко Здравков. Семейни и родствени структури при циганските групи в България. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. [Zdravko Zdravkov. Semeyni i rodstveni strukturi pri tsganskite grupi v Bulgaria. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodii“, 2013.]

Иванова, Е. 2017 – Евгения Иванова. (съст.) Мюсюлманите в България: динамика на нагласите. София: НБУ, 2017. [Evgeniya Ivanova. Myusyulmanite v Bulgaria: dinamika na naglasite. Sofia: NBU, 2017.]

Иванова, М. 2018 – Мария Иванова. Екзогамията и ендогамията в брачната стратегия на българите (от края на XIX до средата на XX в.). – В: Паметта за традицията. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Ангел Гоев, (съст.) Св. Димитрова, Велико Търново: Фабер, 2018, 370–379. [Mariya Ivanova. Ekzogamiyata i endogamiyata v brachnata strategiya na balgarite (ot krauya na XIX do sredata na XX v.). – V: Pаметта за traditsiyata. Sbornik v chest na 70-godishninata na dots. d-r Angel Goev, (sast.) Sv. Dimitrova, Veliko Tarnovo: Faber, 2018, 370–379.]

Колев, Д., Крумова, Т. 2003 – (съст.) Деян Колев, Теодора Крумова. Традиции и памет. Том 1. Ромската сватба във Великотърновско. Велико Търново: Астарта, 2003. [(sast.) Deyan Kolev, Teodora Krumova. Traditsii i pamet. Tom 1. Romskata svatba vav Velikotarnovsko. Veliko Tarnovo: Astarta, 2003.]

Колев, Д., Крумова, Т. 2005 – Деян Колев, Теодора Крумова. Между Сцила и Харибда: за идентичността на миллета. Велико Търново: Астарта, 2005. [Deyan Kolev, Teodora Krumova. Mezhdru Stsila i Haribda: za identichnostta na milleta. Veliko Tarnovo: Astarta, 2005.]

Марушиакова, Е., Попов, В. 1993 – Елена Марушиакова, Веселин Попов. Циганите в България. София: „Клуб 90“, 1993. [Elena Marushiakova, Veselin Popov. Tsiganite v Bulgaria. Sofia: „Klub 90“, 1993.]

Марушиакова, Е., Попов, В. 2000 – Елена Марушиакова, Веселин Попов. Циганите в Османската империя. София: Литавра, 2000. [Elena Marushiakova, Veselin Popov. Tsiganite v Osmanskata imperia. Sofia: Litavra, 2000.]

Марушиакова, Е., Попов, В. 2004 – Елена Марушиакова, Веселин Попов. „Турските роми“ на Балканите и в страните от бившия СССР. – В: Христоматия по ромска култура. София: Иктус Принт, 2004, 78–88. [Elena Marushiakova, Veselin Popov. “Turskite romi” na Balkanite i v stranite ot bivshia SSSR. – V: Hristomatia po romska kultura. Sofia: Iktus Print, 2004, 78–88.]

Марушиакова, Е., Попов, В. 2007 – Елена Марушиакова, Веселин Попов. Циганската група – етноними и професионими. – В: Студии Романи. Т. VII. София: Парадигма, 2007, 297–314. [Elena Marushiakova, Veselin Popov. Tsiganskata grupa – etnonimi i profesionimi. – V: Studii Romani. T. VII. Sofia: Paradigma, 2007, 297–314.]

Попов, В. 1992 – Веселин Попов. Преферирано етническо самосъзнание при циганите в България. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. (съст.) Русанов, В. София, 1992, 86–99. [Veselin Popov. Preferirano etnichesko samosaznanie pri tsiganite v Bulgaria. – V: Aspekti na etnokulturnata situatsia v Bulgaria i na Balkanite. (sast.) Rusanov, V. Sofia, 1992, 86–99.]

Славкова, М. 2004 – Магдалена Славкова. Турските цигани в България и евангелското движение. – Българска етнология, 3, 2004, 30–50. [Magdalena Slavkova. Turskite tsigani v Bulgaria i evangelskoto dvizhenie. – Balgarska etnologia, 3, 2004, 30–50.]

Стоянова, П. 2017 – Пламена Стоянова. Циганите в годините на социализма. Политиката на българската държава към циганското малцинство (1944–1989). София: Парадигма, 2017. [Plamena Stoyanova. Tsiganite v godinite na sotsializma. Politikata na balgarskata darzhava kam tsiganskoto maltsinstvo (1944–1989). Sofia: Paradigma, 2017.]

Ялъмов, И. 2017 – Ибрахим Ялъмов. Нови тенденции в общественото и религиозното мислене на българските мюсюлмани. София: Висш ислямски институт, 2017. [Ibrahim Yalamov. Novi tendentsii v obshtestvenoto i religioznoto mislene na balgarskite myusyulmani. Sofia: Vissh islyamski institut, 2017.]

Eminov, A. 1997 – Ali Eminov. Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria. New York: Routledge, 1997.

Erolova, Y. 2012 – Yelis Erolova. Identity and religion of the Muslim Roma/so-called Turkish Gypsies. In: Varadi, T., G. Basic (eds) The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration. SASA, Belgrade: Collografix, 2012, 239–249.

Erolova, Y. 2017 – Yelis Erolova. Religious Trends among Muslim Roma in Bulgaria. – In: Kyuchukov, Hristo and William New (eds). Languages of Resistance: Ian Hancock's Contribution to Romani Studies. Munich: Lincom, 2017, 301–317.

Kyuchukov, H., Samuilov, S. 2019 – Hristo Kyuchukov, Sava Samuilov. Language Use and Identity among Migrant Roma. – East European Journal of Psycholinguistics, 6 (1), 2019, 47–57.

Pamporov, A. 2013 – Alexey Pamporov. The “Invisible”Islam (Syncretic Religious Beliefs and Practices among Bulgaria's Roma). – Population (Население), 5–6, 2013, 187–206.

Интернет базирани източници

Иванова, М. 2015 – Маргарита Иванова. „Учредиха Обществен съвет на мюсюлманите в Североизточна България“. Публикувано на 27.07.2015. <<https://bnr.bg/post/100584757/uchrediha-obshtestven-savet-na-musulmanite-ot-severoiztochna-bulgaria>> (достъпен: октомври 2019). [Margarita Ivanova. „Uchrediha Obshtestven savet na myusulmanite v Severoiztochna Bulgaria“. Publikovano na: 27.07.2015. <<https://bnr.bg/post/100584757/uchrediha-obshtestven-savet-na-musulmanite-ot-severoiztochna-bulgaria>> (dostapen: oktomvri 2019).]

Пашова, А. 2011 – Анастасия Пашова. Циганите мюсюлмани – неудобното за комунистическия режим в България малцинство. Публикувано на 30.03.2011. <<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1186-2011-03-30-18-23-32>> (достъпен: октомври 2019). [Anastasiya Pashova. Tsiganite myusulmani – neudobnoto za komunisticheskiya rezhim v Bulgaria maltsinstvo. Publikovano na 30.03.2011. <<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1186-2011-03-30-18-23-32>> (dostapen oktomvri 2019).]